УДК 340.15(37):347.73.001.73

Данча Мирослав Іванович
магістр права,
Національний університет «Одеська юридична академія»

ПРОВЕДЕННЯ ФІНАНСОВОЇ РЕФОРМИ IV ст. В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Постановка проблеми. Історія Стародавнього Риму – яскрава сторінка світової історії. Понад дві тисячі років тому на основі рабовласницького способу виробництва склалася і розвивалася правова система, в якій найбільших успіхів досягла розробка низки галузей, як приватного так і публічного права. Зокрема, набуло своєї завершеності формулювання багатьох правових принципів, особливо тих, що стосуються права власності, договірного, спадкового, фінансового та іншого права. Право стало класичним юридичним виразом життєвих умов і конфліктів суспільства, в якому панують правові норми та установи.

Загальновизнано, що римська доктрина залишається неперевершеною для сучасного правотворення, практичного застосування права. А глибина теоретичних узагальнень і висновків видатних римських юристів, їх мистецтво глибокого наукового аналізу, практичне застосування своїх висновків, оцінок та тлумачень є прикладом для сучасних юристів. Тобто для втілення в життя знань, вмінь та навичок сучасної юридичної еліти.

Довершеність цієї системи права, що ґрунтувалась на ідеях природного права, засадах справедливості, порядності, доброчесності, обумовила періодично повторювані спроби відтворити дух римського права, використати його найбільш вдалі знахідки та рішення. Ці спроби отримали у сукупності найменування «рецепція римського права», є одним з найяскравіших доказів того, що воно й через багато років після падіння Римської імперії зберегло свій потенціал, внаслідок чого і стало «материнським» щодо практично всіх європейських правових систем у класичному та греко-римському (візантійському) варіантах.

Стан дослідження теми. Питаннями періодизації, правового значення римського права займаються такі вчені як: Є.О. Харитонов, О.А. Підопригора, М.І. Брагинський, В.В. Вітрянський, В.О. Гончаренко, О.В. Дзера, В.В. Луць, І.Б. Новицкий, Є.М. Орач.

Метою дослідження є з'ясування ще багатьох питань розвитку та сутності інститутів римського права, їх періодизації та реформування. Одною з таких цікавих реформ, була фінансова реформа IV ст.. н.е.

Для з'ясування сутності фінансової реформи IV ст. у Римі необхідно звернутися до стану фінансів Римської імперії.

Імперія принесла відносний громадянський мир. Вона дещо пом'якшила стару республіканську практику: провінції отримали господарську самостійність, імператорська система збирання податків була легшою від республіканських відкупів. Однак податковий гніт залишався відчутним, а збирачів податків не полюбляли. Візьмемо прикладом провінцію Єгипет – основну житницю Риму. З документів нам відомо 50 натуральних і понад 450 грошових податків. Крім звичайних для провінцій повинностей з ремонту доріг, перевезень, утримання чиновників, які подорожували провінцією, в Єгипті вже з I ст. запроваджується повинність з примусової оренди непридатних ділянок землі. За оброблення цих ділянок, як і за внесення податків, відповідала вся сільська громада. Завдяки цьому громада довше зберігалася в Єгипті. Якщо податки не були сплачені, то винуватці, їхні родичі й односельці піддавалися всіляким катуванням.

Було створено відомство «Sacraelargitiones». Спочатку воно називалося ressumma – «вище майно», і було державною скарбницею в суворому значенні слова – розпоряджалось грошовою системою країни, збором грошових податків. У главі відомства стояв чиновник, що називався «a rationibus» – «рахівник». Пізніше його сталі називати «rationalisreisummae» – «скарбник вищого майна».

Значення відомства зросло до IV століття, коли внаслідок фінансових реформ в імперії знову збільшилася роль золота, що знизилася під час кризи III віку. Це відбилося в підвищенні статусу керівника відомства. Колишній «скарбник вищого майна» став тепер називатися «комитом священних щедрот» («comessacrarumlargitionum.

Основними функціями «священних щедрот» були збір податків, доставка зібраних коштів в скарбницю, а також виготовлення монети. Однак у них були і інші обов'язки, мали відповідні для «міністерства фінансів» в сучасному розумінні – контроль за державними ткацькими і красильними майстернями. Коміт «священних щедрот» відповідав за золоті (і можливо срібні) рудники і монетні двори по всій імперії, за виплати грошових «стипендій» і донативів солдатам і цивільним чиновникам [1, с. 342].

Кидається в очі назва – «священні щедроти», яка не дуже підходить до фінансового міністерства. Вона повинна передбачати, що головною функцією відомства буде роздача грошових дарів, традиційний для римських імператорів ритуал. Проте, пізні імператори використали для цієї мети багатства з іншого фонду – resprivata. «Щедроти» ж «священних щедрот» зводилися, головним чином, до вищезазначеним «донативам», хоч формально були дарами, але на справді стали вже обов'язковою частиною утримання солдат і чиновників.

Можливо, подібна назва для відомства, пов'язаного зі збором податків і карбуванням монет, мала деяке політичне значення. Таким чином, власті акцентували увагу на своїй щедрості, а не на джерелах, що дають для неї кошти.

Римська фінансова реформа IVст. торкнулася значною мірою діяльності «священних щедрот». Передусім треба згадати введення нової золотої монети – соліда. 72 таких монети складали один фунт, інакшими словами, солід важив приблизно 4,55 гр. Цій монеті, зі слів Джонса, було призначено зберегти свою цінність і чистоту аж до одинадцятого віку [2, с. 148]. Крім соліда, з'явилися більш дрібні золоті монети – semisses і tremisses, що дорівнювали відповідно половині і третині (точніше, 3/8) соліда.

Золоті монети, що чеканилися «священними щедротами», призначалися передусім не для торгового обороту, а для виплат. «Римський уряд, як більшість древніх урядів, був менш зацікавлений в готівці як в засобі обміну між підданими, чим в засобі, за допомогою якого він збирав свої податки, робив виплати і зберігав свої запаси» – пише Джонс [3, с. 149].

Крім золотих, в IV віці чеканилися і срібні монети – milliarenses. Спочатку, приблизно до середини віку, 96 таких монет прирівнювалися до одного золотого соліду, але пізніше вартість срібла стала падати, і до кінця віку від регулярного випуску срібної монети взагалі відмовилися.

Мідні монети в течії IV віку постійно знецінювалися в порівнянні з солідом. Номінальна вартість соліда на початку V століття була в сорок п'ять разів вище, ніж на початку IV століття. Один солід коштував тепер 7000 мідних монет. Однією з причин інфляції було те, що уряд постійно чеканив і розподіляв велику кількість мідних монет, але не збирав їх зворотно у вигляді податків.

Золото і срібло використовувалися переважно для збору податків, виплат донативів і для інших державних потреб, в той час як в повсякденному житті імперії мала ходіння головним чином мідь. Золоті монети сприймалися населенням не як гроші, а швидше як коштовність.

Традиційнокарбувальникамимонет(monetarii) в імперії були раби або вільновідпущеники. Проте, в першій половині IV віку вони вважалися вільними людьми, хоч і не мали деяких цивільних прав. Згодом їх положення знову деградує – так, жінкам більш високого рангу заборонено вступати в шлюб з карбувальниками монет.

Безсумнівно, карбувальники монет, незважаючи на низьке походження, були вельми спроможними людьми, якщо більш знатні жінки прагнули до шлюбу з ними, і очевидно, що стан вони отримували не цілком чесним шляхом. Цікаво, що лише в 369 році було заборонено чеканити золото приватним особам. Часто у таких монет, випущених за межами державних монетних дворів, зображення на аверсі і реверсі не відповідають одне одному [4, с. 296].

Як правило, кожний діоцез мав один монетний двір, однак були і виключення. В Іспанії ніколи не було двора, в Африці він існував лише короткий час на рубежі III-IV віків, тоді як Галія, північна Італія, Мезія і Схід мали по два монетних двори.

Найбільш великі монетні двори супроводжувалися скарбницями (thesauri), де зберігалися запаси металів, як у вигляді монет, так і у вигляді злитків.

З 313 року золото чеканилося за рідкими виключеннями на монетному дворі, розташованому ближче за всіх до місцезнаходження комітата. Інші двори займалися переважно виробництвом мідної монети, що призначалася головним чином для виплати щорічних стипендій солдатам.

Крім нової монети, у IV ст. були введені нові податки: «хрисаргир», або collatiolustralis, і особливий поземельний податок – gleba. Хрисаргир, як видно з його грецької назви, збирався виключно в золоті і сріблі (пізніше тільки в золоті). Латинська назва вказує на термін збору податку – раз в 5 років (lustrum). Пізніше його стали збирати вже раз в 4 роки. Хрисаргир збирався з всіх «торговців» в розумінні того часу, тобто майже з всіх осіб ручного труда, що продавали свій товар. Не зачіпав він тільки найбідніших жителів міст і сільське землеробське населення. На думку Джонса, податок цей був справедливим, оскільки інших податків міське населення не платило [2, с. 148].

Collatioglebalis, або follis збирався щорічно з сенаторів. Податок цей був невеликим, і розмір його обчислювався в спеціальних одиницях -follis, в залежності від стану сенатора. Найбідніші платили 2 folles, тобто приблизно 10 солидів, а самі багаті – 8 (40 солидів).

Ці податки попадали в скарбницю «священних щедрот», що підвищувало значення цього відомства. Іншим важливим джерелом доходів «священних щедрот» були численні митні збори[6,с.150]. Існувала ще одна стаття доходів цього відомства – aurumtironicum, тобто грошова компенсація, що платилася замість рекрутів. За одну людину платили від 25 до 30 солідів. Крім того, з часів Принципату зберігся невеликий земельний податок, який продовжували збирати в золоті.

З всіх цих надходжень складався значний фонд, що знаходився в розпорядженні цього відомства. Основними статтями витрат відомства були щорічні військові стипендії, а також донативи, що платилися солдатам при сходженні кожного нового імператора і потім кожні 5 років. Донатив складав в першому випадку 5 солідів і фунт срібла на кожного солдата, у другому – тільки 5 солідів. Крім того, «священні щедроти» повинні були видавати дорогоцінні метали на суспільні потреби.

Золото, зібране для «священних щедрот», дійсно переплавлялося в злитки. Декілька таких злитків збереглося. Що ж до золота, що призначалося для преторіанської префектури (arca), то, скоріш за все, воно використовувалося в первинному вигляді, хоч це явно суперечило букві закону.

Зібране і переплавлене в обчищені злитки золото невдовзі поступало на монетні двори, де з нього знову чеканилася монета [5, с. 42].

Крім того, коли були введені нові податки, в скарбницю «священних щедрот» стали поступати золоті монети різного часу і якості, що безумовно створювало деяку плутанину. Таким чином, тотальне переплавлення і очищення зібраного золота, видимо, стало для імперії насущною необхідністю. Монети, виготовлені з обчищеного золота (obryza) мали особливий знак – «OB», що свідчить про їх походження.

Чиновники «священних щедрот» самі не мали права збирати податки, це входило в юрисдикцію місцевої адміністрації. Контроль над збором податків здійснювали так звані миттендарії – представники «священних щедрот» на місцях, свого роду податкова інспекція. У їх обов'язки входив і контроль над доставкою зібраних коштів в скарбницю. Миттендарій не міг прямувати в ту провінцію, з якої він вийшов, і не міг два рази посилатися в одну і ту ж провінцію. Видимо, таким чином власті піклувалися про безсторонність миттендаріїв і прагнули не допустити зловживань.

Незважаючи на значну кількість видів різних зборів, доходи «священних щедрот» були не дуже значні, особливо в порівнянні з преторіанською префектурою. Всі податки, що відносилися до цього відомства, збиралися, як правило, раз в п'ять років, і їх питома вага в бюджеті імперії не могла бути дуже велика. Головне досягнення, що додає важливість «священним щедротам» – виробництво золотих монет, якість яких підтримувалася постійним переплавленням зібраного як податки золота. Створення якісної золотої монети значною мірою полегшило роботу всієї фінансової системи імперії [5, с. 39].

Існувало багато способів збільшення імперських земель. Особисті землі кожного нового імператора вливалися в відомство»resprivata» – «особисте майно». Також по традиції багаті люди вважали своїм обов'язком згадати імператора в заповіті, що приносило скарбниці додаткові багатства.

Також відходили державі землі осуджених злочинців (bonadamnatorum), землі людей, вмерлих без спадкоємців, або осіб що залишили не цілком законний заповіт (bonacaduca і bonavacantia). Були люди, що заробляли собі на життя розшуком для скарбниці подібних земель – delatores.

Землі здавалися в оренду, частіше довічну або довгострокову, причому для зручності контролю прагнули укласти договір з великим орендарем.

Штат відомства був, видимо, значно менше, ніж у «священних щедрот». Notitiadignitatum називає тільки чотири скринія: «благодіяння» (beneficiorum), canonum, securitatum і «приватних щедрот» (privatarumlargitionum).

Як вважає Джонс, основним в цьому відомстві, як і в «священних щедротах», був скриній діловодів (exceptorum). Скриній цей згадується в законі від 383 року, але більш пізнє джерело – Notitiadignitatum по незрозумілій причині взагалі не згадує цей скриний, як для Сходу, так і для Заходу [2, с. 216].

Назви скриніїв, зі слів Джонса, говорять не дуже багато. Canones повинно означати ренти, а securitates – розписки, і важко визначити, як функції цих скриніїв розрізнювалися. Можливо, один відповідав за надання маєтків і за установку орендної плати, а інший видавав розписки про орендну плату і таким чином стежив, щоб вона регулярно збиралася. «священні щедроти» повинні були завідувати грошовими подарунками, а «благодіяння» – земельними.

Закон від 379 року згадує для цього відомства також миттендаріїв, функції яких, очевидно, мало відрізнялися від функцій миттендаріїв «священних щедрот» [6, с. 239].

Крім центрального штату, входячого в комітат, у відомства були представництва на місцях. Сюди

відносяться, згідно Notitiadignitatum, «божественні будинки» (domusdivinae) – традиційна назва імператорських маєтків, «скарбники особистого майна» (rationalesrerumprivatarum), особиста «бастага» – транспортна служба. Також названі «препозити стад і хлівів» (praepositigregumetstabulorum), і «прокуратори маєтків» (procuratoressaltuum) – ці особи контролювали різні категорії імператорської власності.

На Заході дається великий список представників відомства різного рангу і для різних областей – «рахівники» (rationales), прокуратори, препозити. Дві назви спричиняють здивування, оскільки практично дублюють одна одну – «рахівник приватного майна для Італії» (rationalisrerumprivfatarumperItali am) і «рахівник приватного майна для Італії»(ration alisreiprivataeperItaliam).

«Приватне майно» зберігало своє значення довгий час, хоч ніколи не було основним в загальній структурі фінансових відомств.

Відомство преторіанського префекта посідає в фінансовій системі імперії особливе місце. Однак фінансовим воно стало далеко не відразу. Спочатку, в епоху принципата, посада преторіанського префекта була чисто військовою він командував преторіанською гвардією. До IV віку з ним сталася дивна трансформація: спочатку префекта наділили деякими невластивими йому юридичними і фінансовими функціями, в тому числі постачанням армії і цивільних службовців продовольством, а пізніше, після скасування Костянтином преторіанської гвардії, преторіанський префект остаточно перетворився в цивільного чиновника.

Як вказує Джонс, в той час, коли основні доходи були натуральними, преторіанський префект практично перетворився в міністра фінансів. Пізніше натуральне оподаткування поступово змінилося золотим. Це повинно було посилити роль «священних щедрот», колишньої ressumma, проте, більш високе положення преторіанського префекта збереглося [2, с. 249].

На відміну від двох інших відомств, відомство преторіанського префекта в комітат не входило, тобто було стаціонарним. У IV віці імперія ділилася на три, пізніше на чотири префектури. Notitiadignitatum називає дві префектури в східній частині – Схід і Іллірік, і дві в західній – Італія і Галій.

Основною турботою префекта був збір і розподіл особливого податку – аннони, що збиралася переважно натурою, як це було і раніше. Аннона складала основу утримування цивільної служби, включаючи палацові міністерства, починаючи з вищих чинів, magistrimilitum і самих префектів, аж до самих дрібних чиновників і слуг.

У ході фінансових реформ аннона зазнала серйозних змін. Цей натуральний податок, що раніше збирався по мірі необхідності, тепер став регулярним. Для зручності оподаткування користувалися спеціальними одиницями – jugum для землі і caput для населення.

Крім аннони, відомством збирався корм для чиновників – capitus. Префект також відповідав за громадські роботи і суспільну пошту.

Виникали неминучі складності з транспортуванням і зберіганням зібраних продуктів, особливо швидкопсувних. Преторіанським префектам доводилося виконувати більш складну роботу, ніж іншим фінансовим міністрам. Необхідно було кожний рік складати свого роду державний бюджет – вилічувати, скільки і яких продуктів треба зібрати. Цю роботу виконували численні чиновники відомства преторіанського префекта.

Доходи від аннони в декілька разів перевершували всі інші податки, разом взяті. Зі слів М. Гранта, більш дев'яноста відсотків всіх надходжень держава отримувала за рахунок земельного податку [7, с. 86] тобто передусім від аннони.

Про фінансову сторону діяльності преторіанської префектури в IV віці відомо мало, є дані тільки для V і VI віків в префектурі Сходу. Тут був скриній для кожної провінції, а також для кожного міста. Служби преторіанської префектури тісно співробітничали з місцевою адміністрацією.

Діяльність префектури непрямо стикалася і з діяльністю «священних щедрот». Префект давав місцевій владі в провінціях розпорядження про збір «титулів», які потім поступали у ведіння коміта «священних щедрот».

Формально префект носив те ж звання, що і коміти – virillustris, але на практиці його значення було набагато вище і наближалося за важливістю до цезаря.

Висновки. Значення відомства преторіанського префекта залишалося надзвичайно високим протягом всієї історії пізньої імперії. Якщо роль «міністра фінансів» в IV віці, можливо, в якійсь мірі перейшла до коміту «священних щедрот», то за префектом залишилася роль прем'єр-міністра, що здійснює загальний контроль над фінансовою системою держави.

Так, М.М. Сайко стверджує, що в епоху імперії суспільно-політичні відносини в Римі зазнали суттєвої трансформації, а різниця у становищі громадян нівелювалася. Суттєву роль у кредитній справі стали відігравати державні органи, а основним джерелом прибутків для представників сенаторської аристократії і вершників стали земельні володіння і державна служба. Кредитні відносини багато в чому втратили лихварський характер і перестали приносити надприбутки. Позичковий відсоток в епоху імперії у більшості випадків не перевищував законно встановленого максимуму [4, с. 242].

Імператорська конституція 332 року забороняла перехід з одного в інше помістя колонів Господар, в якого знайдуть чужого колона, повинен повернути його старому власникові. Крім того, за весь час перебування в його помісті колона-втікача він повинен заплатити податок за колона. Самих колонів, які надумали втікати, заковували в кайдани, як рабів, щоб змусити їх рабським способом виконувати обов'язки, властиві вільним людям [14, с. 517].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ростовцев М.И. Общество и хозяйство в римской империи : в двух томах / М. Ростовцев. – Санкт-Петербург : Наука, 2000. – Том I. – 403 с.
2. Джонс А.Х.М. Гибель античного мира / Пер. с англ. – Ростов, 1997. – 576 с.
3.Гиро Поль. Частная и общественная жизнь римлян [пер. с фр.] / Поль Гиро. – СПб. : Алетейя, 1995. – 592 с.
4.Сайко М.М. Митно-тарифна система античного Риму // Наук. вісник БДФА : зб. наук. праць. Серія : Економічні науки / М. М. Сайко. – Чернівці : Технодрук, 2008. – Вип. 1 (10) – С. 150.
5.Нечай Н. Фінансова та податковасистемиДавнього Риму / Н. Нечай // Вісник Державної фіскальної служби. – 2012. – № 27. – С. 42.
6.Хрестоматия по истории Древнего Рима / Под ред. В.И. Кузищина. – М. : Высшая школа, 1987. – С. 239.
7. Грант М. Крушение Римской империи. – М. : Терра-Книжный клуб, 1998. – С. 86.
14.Балух В.О., Конур В.П. ІсторіяСтародавнього Риму: Курс лекцій / В.О. Балух, В.П. Конур. – Чернівці: Книги XXI, 2005. – С. 517.

Данча Мирослав Іванович

ПРОВЕДЕННЯ ФІНАНСОВОЇ РЕФОРМИ IV СТ. В РИМСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

У статті розглядаються питання визначення та характеристики таких державних відомств, як священні щедроти, особисте майно, преторіанський префект. Встановлюється призначення основних видів податків у Римській імперії у IV ст., які відомства здійснювали оподаткування. Також в аспекті фінансової реформи розглядається введення нової золотої монети – соліда, соціально-правове становище таких прошарків населення, як колони, взаємозв'язок фінансових органів, їх роль у державному апараті.

Ключові слова: sacrarum largitionum – священні щедроти, солід-золота монета, хрисаргир, gleba – поземельний податок, «resprivata» – особисте майно, преторіанський префект, колони.

Данча Мирослав Иванович

ПРОВЕДЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ РЕФОРМЫ IV В. В РИМСКОЙ ИМПЕРИИ

В статье рассматриваются вопросы определения и характеристики таких государственных ведомств, как священне щедроты, личное имущество, преторианский префект. Устанавливается назначение основних видов налогов в Римской империи в IV в., какие ведомства осуществляли налогообложение. Также в аспекте финансовой реформы рассматривается введение новой золотой монети-солида, социально-правовое положение таких слоёв населения, как колонны, взаимосвязь финансовых органов, их роль в государственном аппарате.

Ключевые слова: sacrarum largitionum – священне щедроты, солид-золотая монета, хрисаргир, gleba – поземельный налог, «resprivata» – личное имущество, преторианский префект, колонны.

Danchev Miroslav Ivanovich

OF FINANCIAL REFORM IV ST. INTHE ROMAN EMPIRE

The article deals with the definition and characteristics of other state institutions assacred bounties, personal property, praetorian prefect. Set the main purpose taxes in the Roman Empirein IVst., Who carried out the tax office. Also in terms of financial reform isseenentering a new golden solidus monety-, social and legal status of population groups as columns, the relationship of financial authorities, the irrolein the state apparatus.

Keywords: sacrarum largitionum – sacred bounties, Solid-gold coinhrysarhyr, gleba – land tax, «resprivata» – personal property praetorian prefect column.